

**Національна академія наук України
Інститут української мови**

ПРОКОПЧУК Людмила Володимирівна

УДК 808.3.801.5.01

**КАТЕГОРІЯ ПОРІВНЯННЯ
ТА ЇЇ ВИРАЖЕННЯ В СТРУКТУРІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ**

10.02.01 – українська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

К и ї в – 2000

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського Міністерства освіти України

Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор

Іваницька Ніна Лаврентіївна,

Вінницький державний педагогічний університет

імені Михайла Коцюбинського, завідувач кафедри

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор

Ожоган Василь Михайлович,

Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, декан філологічного факультету;

кандидат філологічних наук,

старший науковий співробітник

Чумак Володимир Васильович,

Український мовно-інформаційний фонд

НАН України, заступник директора

Провідна установа – Рівненський державний гуманітарний університет, кафедра української мови, Міністерство освіти України, м. Рівне

Захист відбудеться 30.01.2001 р. о 14 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.173.01 при Інституті української мови НАН України (01001, Київ, вул. Грушевського, 4)

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту української мови НАН України (01001, Київ, вул. Грушевського, 4)

Автореферат розіслано 28.12. 2000 року

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради,

кандидат

філологічних

наук

Г.І. Лиса

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Наука про мову закріплює результати пізнання у складній і розгалуженій системі наукових категорій. Цілісну концепцію мовної категорійності вперше розробив О.О. Потебня. Із нею тісно пов'язана теорія про категорію компаративності (порівняння) в її сучасному різноаспектному витлумаченні.

В україністиці категорію порівняння вивчали в трьох основних аспектах: формально-граматичному, семантико-синтаксичному та стилістичному. З'ясуванню формально-граматичної природи порівняльних конструкцій присвячено монографію І.К. Кучеренка "Порівняльні конструкції мови в світлі граматики" (К., 1959), в якій запропоновано логіко-граматичну модель порівняння, визначено його структурні типи. Підрядні порівняльні речення проаналізовано в дисертаційних роботах М.І. Вихристюк і М.С. Заборної. Як функціонально-семантична категорія порівняння постало в дисертаційному дослідженні Н.П. Шаповалової, у якому встановлено її формально-граматичну, семантико-синтаксичну та комунікативну природу. Проте поза увагою українських лінгвістів залишилися порівняльні конструкції в структурі простого речення. У граматиках, як і в спеціальних статтях, їх описують принагідно, аналізуючи деякі типи порівнянь (І.Г. Чередниченко, Р.О. Христіанінова, М.Я. Плющ) та у зв'язку з визначенням їхньої синтаксичної ролі або пунктуаційними нормами в реченні (Д.Х. Баранник, Г.Я. Довженко, Г.О. Козачук, І.К. Кучеренко).

Вагомі дослідження категорії порівняння є також у русистиці. Їй присвячені монографічні праці М.І. Черемисіної, Н.А. Широкової, В.М. Огольцева. Виконано низку атомарних досліджень, у яких встановлено синтаксичні моделі порівняння (Р. Мразек, О.Г. Руднєв, К.І. Ходова, М.Ф. Палевська, М.І. Черемисіна), розглянуто порівняння як стилістичний параметр авторського мовлення (П.А. Морозов, В.В. Образцова, М.І. Плющ-Високопоясна), проаналізовано стійкі порівняння (В.М. Огольцев, М.І. Черемисіна та ін.).

У дослідженнях природи самого явища компаративності, як і його лінгвістичного статусу, є надзвичайно багато суперечностей, різнотлумачень, діаметрально протилежних поглядів мовознавців, що зумовлено об'єктивною складністю цього мовного явища. Особливо дискусійними є думки вчених у визначенні лінгвістичного статусу категорії порівняння, з'ясуванні його синтаксичної природи в узвичаєних традицією граматикичних поняттях і термінах.

Аналіз категорії порівняння передбачає комплексну методичку дослідження, в якій поєднується граматикичний аналіз з елементами логічного. Необхідність такого підходу зумовлена надзвичайно складним характером та специфікою цієї категорії. Її складність полягає насамперед у мовних засобах вираження, в яких перехрещується філософський, логічний та граматикичний зміст.

Специфіку категорії компаративності становлять мовні одиниці, що відображають відношення між речами, процесами, явищами об'єктивної дійсності, в яких акти думки постають як результат асоціацій за схожістю одних предметів та явищ до інших.

Недостатнє вивчення питання про категорію порівняння в структурі простого речення, суперечливість поглядів учених на її структуру, а також завдання практичного характеру, пов'язані передусім із визначенням її формально-граматичного статусу в реченнєвій структурі, і зумовили актуальність пропонованого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках реалізації наукової програми “Закономірності розвитку мов і практика мовної дійсності” і пов'язане з темою “Актуальні проблеми лексикології та граматики української мови”, яку опрацьовують на кафедрі української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. У ширшому плані дисертаційна робота ґрунтується на принципах категорійної граматики української мови, теоретичні засади якої досліджують в Інституті української мови НАН України.

Мета дисертаційної роботи полягає у вивченні порівняння як лінгвістичної категорії в структурі простого речення.

Для досягнення цієї мети розв'язано такі **завдання**:

- 1) з'ясовано лінгвістичну природу категорії порівняння;
- 2) визначено поняття “порівняльна конструкція”, “компонент порівняльної конструкції”, “інформативна достатність/недостатність компонента порівняльної конструкції”;
- 3) досліджено структуру компонентів порівняльної конструкції в плані їхньої семантичної достатності для реалізації категорійних значень порівняння;
- 4) виявлено умови й причини аналітизму компонентів порівняльної конструкції в простому реченні;
- 5) окреслено семантичні параметри компонентів порівняльної конструкції – предмета, образу та основи порівняння;
- 6) охарактеризовано систему формальних засобів вираження категорії порівняння;
- 7) розкрито механізм співвідношення компонентів порівняльної конструкції з об'єктивним світом, іншими одиницями мовної системи, їхню поліфункціональну природу в граматичній системі сучасної української мови в цілому.

Об'єктом дослідження є порівняльні конструкції в структурі простого речення.

Основним джерелом фактичного матеріалу послужила власна картотека автора, що налічує понад 7000 простих речень з порівняльними конструкціями, вибраних із художніх творів українських письменників XIX-XX століть та творів представників української діаспори. Частково

використано матеріали лексичної картотеки Інституту української мови НАН України та Словник української мови в 11-ти томах (К.: Наукова думка, 1970-1980), а також зразки усно-розмовного мовлення.

Методи дослідження. Для дослідження категорії порівняння в структурі простого речення використано як основні описовий і трансформаційний методи, а також методи комплексного аналізу та моделювання.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації вперше на матеріалі української мови здійснено комплексний аналіз категорії порівняння та засобів вираження її в простому реченні, встановлено систему диференційних ознак цієї категорії, розкрито механізм утворення компонентів категорії порівняння, визначено їхнє співвідношення з компонентами формально-граматичної структури простого речення.

Теоретичне значення дослідження. Висновки й узагальнення виконаного дослідження сприяють глибшому пізнанню категорійних особливостей української мови, збагачують новими ідеями теорію граматики, формують наукові засади для синтезованого вивчення мовних одиниць, що враховує їхні формальні та змістові ознаки. Теоретичні узагальнення матимуть застосування в подальших наукових дослідженнях з проблем граматичних категорій і формально-граматичного членування структури простого речення, а також для поглиблення окремих теоретичних питань семантики та стилістики.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані для написання навчальних підручників та посібників із синтаксису сучасної української літературної мови, у процесі читання лекцій та спецкурсів із синтаксису, у проведенні спецсемінірів, факультативних занять із сучасної української мови, а також у науково-дослідній роботі студентів.

Особистий внесок здобувача. У дисертаційній роботі вперше проведено системне дослідження категорії порівняння в структурі простого речення; з'ясовано зміст цілого ряду понять, зокрема таких, як лінгвістична природа категорії порівняння, інформативна достатність предмета, образу та основи порівняння; визначено семантичні типи порівняння залежно від сполучувальних можливостей предмета й образу порівняння. Усі публікації з теми дисертації є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Розділи дисертації обговорено на засіданнях кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Результати дослідження викладено в повідомленнях на VIII Міжнародній науковій конференції з актуальних проблем семантичних досліджень (Харків, 1997), V Міжнародній конференції “Франція та Україна, науково-практичний досвід у контексті діалогу національних культур” (Дніпропетровськ, 1998), Всеукраїнській практичній конференції, присвяченій роковинам

Івана Огієнка (Житомир, 1997), Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 80-річчю Дніпропетровського державного університету (Дніпропетровськ, 1998), на підсумкових наукових конференціях викладачів і студентів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000).

Публікації. З досліджуваної проблеми опубліковано 10 наукових праць, серед яких 6 статей.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Повний обсяг роботи – 197 сторінок, основного тексту – 177 сторінок. У списку використаної літератури налічується 216 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, указано на її зв'язок із науковими програмами та темами, визначено об'єкт, мету, завдання, джерела фактичного матеріалу, методи, наукову новизну, теоретичне й практичне значення дослідження, апробацію його результатів та особистий внесок здобувача. Крім того, окреслено систему термінів, необхідних для здійснення аналізу й опису отриманих результатів.

Метамовна інтерпретація багатоаспектної структури простого речення з наявним арсеналом поняттєво-термінологічних одиниць у цілому забезпечує метамовну інтерпретацію категорії порівняння в простому реченні. У дисертаційній роботі оперуємо термінами, що стали узвичаєними в багатьох працях, присвячених дослідженню цієї категорії (І.Г. Чередниченко, М.І. Черемисіна). До таких термінів належать: “порівняльна конструкція”, “компонент порівняльної конструкції”, “предмет порівняння”, “образ порівняння” та “основа порівняння”.

Термін “порівняльна конструкція” зручний тим, що він не використовується для позначення загальноприйнятих у синтаксисі одиниць, а дає змогу об'єднати різноструктурні побудови в межах простого речення, інтеграційним параметром яких виступає компаративна семантика. Лексема “порівняльна” чітко визначає семантичну специфіку цих структур. Її доповнює обов'язкова ознака – достатність компонентів (експліцитна чи імпліцитна), які в сукупності забезпечують мовну реалізацію компаративного змісту і які певним чином формалізуються у відповідних мовних одиницях.

Розглядаючи семантичні відношення між компонентами порівняльної конструкції, послуговуємося також термінами “позиція позитива порівняльної конструкції”, яку заповнює предмет порівняння, “позиція компаратива”, яку заповнює образ порівняння, та “позиція основи порівняльної конструкції”, на семантиці якої (експліцитній чи імпліцитній) ґрунтується утворення порівняльної конструкції.

Такий підхід дав змогу виявити відношення між компонентами порівняльної конструкції і членами речення, уможливив виділення мінімальної та максимальної структури порівняльної конструкції загалом, а також кожного її окремого компонента, уточнити поняття “інформативна достатність предмета, образу та основи порівняльної конструкції”.

У **першому розділі** “Лінгвістична природа категорії порівняння в простому реченні” з’ясовано категорійні властивості порівняльних конструкцій у простому реченні, виявлено семантичні параметри порівняльних компонентів з урахуванням структурної та семантичної вичерпності, а також окреслено їхню структурно-семантичну специфіку і типологію у формально-граматичній структурі простого речення, розкрито асоціативну природу категорійних значень порівняльних конструкцій.

У найбільш узагальненому витлумаченні порівняння може бути представлено як засіб пізнання, що виявляється у всіх сферах людської діяльності: у науці, художній творчості, навчально-педагогічному процесі, виробничій, побутовій практиці і т.д. Порівняння виступає одним із факторів процесу відображення дійсності у свідомості людини і відтворюваній нею мовній діяльності.

Практична діяльність людини, сама дійсність відтворюється в мисленні, тому зовнішня мовна форма (порівняльна конструкція) не є безпосереднім відображенням фізичного стану речей, а виступає лише формою, в якій виявляються закони мислення. У категорії порівняння відтворюються мисленнєві процеси як вища форма відображення дійсності в пізнанні людиною матеріальної природи речей, ідеальні процеси відображення, що спираються на практичну діяльність людини. Вона об’єктивується в її матеріальній субстанції – мові. Мовні одиниці, що утворюють порівняльний комплекс (порівняльну конструкцію), є матеріальним втіленням цієї категорії. Саме в мовних одиницях, що являють собою різнорівневі компоненти мовної структури, відображається лінгвістична сутність цієї категорії. Інша річ, що такі одиниці нерідко не збігаються із загальноприйнятими компонентами різних рівнів мовної системи. Отже, властивості категорії порівняння, цієї своєрідної мовної реалії, установлюються як властивості засобів відображення об’єктивного світу через зв’язок мови і мислення.

Співвіднесеність позамовної та мовної дійсності в порівняльному комплексі не є безпосередньою. Її уможливорює лише нерозривний зв’язок мови і мислення. Висловлювання з наявною в ньому компаративною конструкцією становить специфічну модель думки, основною ланкою в якій є наявність асоціативних відношень.

Основними властивостями категорії порівняння, які співвідносять її з іншими лінгвістичними категоріями, є такі: денотативна зумовленість об’єктивною дійсністю; узагальнювальний абстрактний характер; виявлення її лінгвістичної природи через категорійні значення; зв’язок із

лінгвістичними категоріями різних рівнів мовної структури, універсальність. Специфіку категорії порівняння становить сукупність таких її основних параметрів: денотативна якісна та кількісна зумовленість порівнюваних предметів, на властивостях яких ґрунтується порівняння; зв'язок категорії компаративності з категорією модальності, що увиразнюється в її головних значенневих варіантах: порівняльна реальна модальність та порівняльна ірреальна модальність; специфіка семантичних відношень компаративності між компонентами порівняльної конструкції.

Категорійне значення порівняльної конструкції в простому реченні є результатом взаємодії предметно-образного комплексу компонентів, що утворюють позитивну (предмет порівняння) та компаративну (образ порівняння) частини порівняльної конструкції. В освоєних людською свідомістю і відтворених мовою конкретних фрагментах дійсності предметно-образний комплекс у його розчленованому вигляді репродукують мовні елементи – виразники відповідних асоціативних відношень.

Кожну з позицій порівняльної конструкції заміщує відповідний компонент: позицію позитивної частини (позитива) заповнює предмет порівняння, позицію компаративної частини (компаратива) – образ порівняння, приховану чи вербалізовану позицію основи заповнює компонент порівняльної конструкції – основа порівняння.

Трипозиційна структура порівняльної конструкції простого речення як необхідного мінімуму утворення порівняння на основі асоціативних зв'язків і відношень між предметами та явищами об'єктивного світу відтворюється сукупністю трьох мовних компонентів: предмета, образу та основи порівняння.

Важливим фактором утворення порівняльної конструкції виступає також семантична достатність ознак, що уможлиблює реалізацію порівняння засобами мови. Семантична достатність (недостатність) ознак слугує одним із семантико-граматичних параметрів утворення основних компонентів порівняльної конструкції (предмета і образу порівняння), а отже, й увиразнює семантику категорії порівняння в цілому.

У зв'язку з цим у порівняльній конструкції виокремлюються компоненти одночленної та багаточленної будови. Її одночленні компоненти можуть мати дві форми вираження: синтетичну та аналітичну. Одночленні компоненти синтетичної будови найчастіше виражають автосемантичні (абсолютивні) слова повнозначних частин мови, які забезпечують їхню структурну достатність, що сприяє вираженню порівняльної семантики конструкції в цілому, без участі інших слів. У такому випадку всі компоненти порівняльної конструкції корелюють із компонентами формально-граматичної структури (членами речення): *Зигзицею кричав гудок* (М. Бажан); *Дерева гаснуть, мов свічки* (М. Рильський); *Дівчина була немов з казки* (М. Стельмах); *Земля зробилася як пух* (Ю. Смолич).

Аналітизм одночлених компонентів порівняльної конструкції забезпечують мовні утворення, що являють собою семантико-граматичні єдності повнозначних слів, утворені інформативно недостатніми словами. Такі компоненти мають ядерні граматичні елементи, виражені інформативно недостатніми словами, і залежні від них повнозначні слова, які передають основний зміст компонента: *Огні світання знялись, як музика, вгорі* (В. Сосюра); *Над сизим смутком ранньої зими принишли хмари, мов копиці сіна* (В. Симоненко). Багаточленність компонента порівняльної конструкції простого речення ґрунтується на семантичній достатності ознак, здатних утворювати порівняльний комплекс і реалізувати порівняльну семантику конструкцій. Багаточленні компоненти порівняльної конструкції (предмет, образ, основа) мають у своєму складі кілька (не менше двох) формально-граматичних компонентів реченнєвої структури, які лише в сукупності вичерпують семантичний потенціал відповідного компонента порівняльної конструкції: *І щерблене перо, неначе шпага гнеться* (М. Бажан).

Отже, порівняльні конструкції в структурі простого речення виділяються як особливі семантико-граматичні об'єднання компонентів (предмета, образу та основи), інтегральними чинниками для яких є їхня структурна та семантична вичерпність. Структурна вичерпність компонента орієнтована на його внутрішньоконцентну природу. Така ознака не проектує його (компонента) структуру на всю порівняльну конструкцію й на позамовний денотат. Семантична вичерпність компонента виявляє семантичну вартість компонента в структурі всієї порівняльної конструкції і відтворює його денотативний зміст.

Урахування першої ознаки для характеристики компонентів порівняльної конструкції простого речення дає змогу з'ясувати їхню синтаксичну структуру, яка разом із порівняльною семантикою виокремлює порівняльні компоненти в структурі простого речення. Орієнтація на другу ознаку забезпечує виділення семантично завершеного комплексу членів, що утворюють компоненти порівняльної конструкції і реалізують порівняльну семантику конструкції в цілому.

У порівняльних конструкціях виражаються порівняльні відношення, специфіка яких полягає в тому, що вони спираються на дві ситуації, які зближуються за об'єктивною схожістю їхніх ознак чи за суб'єктивними асоціаціями від цих ситуацій.

Семантика компаративних відношень ґрунтується на складних процесах розумової діяльності людини, невід'ємною складовою якої є асоціації, що виникають унаслідок чуттєвого сприймання дійсності. Саме асоціації утворюють у порівняльній конструкції її найголовніший компонент – основу, що концентрує семантичний потенціал порівняльної конструкції, решта компонентів якої (предмет та образ) матеріалізують порівнювані субстанції.

В основі порівняння може бути як одна, так і декілька асоціацій: *Віжки в міцних руках кучера натяглись, як струни* (О. Копиленко); *Днина така голуба і рахманна, мов розпрозорений самоцвіт* (Д. Павличко).

У другому розділі “Семантико-граматичні особливості категорії порівняння в простому реченні” з’ясовано семантичну природу компонентів порівняльної конструкції, розглянуто синтаксичні особливості образу порівняння, характерною ознакою якого є його порівняльна модальність.

Концептуальні засади нашої роботи ґрунтуються на виявленні семантичних та граматичних параметрів усіх трьох компонентів порівняльної конструкції: предмета, образу та основи, які в сукупності дають змогу проникнути в їхню семантику та граматику.

Реченнєві структури виступають мовленнєвими конкретизаторами узагальненої семантики порівняльних конструкцій. Така реалізована в мовленні компаративна семантика ґрунтуються насамперед на лексичному значенні конкретних словоформ у позиціях позитива, компаратива та основи порівняння. Беручи до уваги типізоване частиномовне відтворення компонентів порівняльної конструкції в простому реченні, наша класифікація в основному передбачає виділення мікрогруп лексем у межах їхнього частиномовного класу. Так, предмет та образ у позиціях позитива й компаратива типізують іменні лексеми, а основу порівняння – дієслівні, прикметникові та прислівникові слова. Тому субкласифікація компонентів порівняльної конструкції за їхніми семантичними ознаками в нашій роботі враховує семантичні характеристики слів цих частин мови.

Класифікуючи лексеми в позиціях позитива та компаратива порівняльної конструкції, виходили з принципу інваріантно-варіативного розподілу лексем, що передбачає виділення їхніх інтегральних параметрів. У роботі виділено основні категорійні семи, істотні й спільні для об’єднання слів у позиціях позитива й компаратива: особа, тварина, реалія (неістота), речовина, абстрактність.

Виявлені корелятивні особливості компонентів порівняльної конструкції (предмета й образу) узагальнено відтворюють лише один із можливих підходів до вивчення й опису складної системи семантичних моделей порівняльних конструкцій і водночас забезпечують деталізацію на рівні конкретних лексико-семантичних груп, (наприклад, кореляти: предмет порівняння (особа-назва за національною належністю) – образ порівняння (особа-назва за національною належністю) або кореляти: предмет порівняння (реалія-явище природи) – образ порівняння (тварина-птах) і т.д.

Семантична характеристика основи порівняльної конструкції також ґрунтується на семантичній типізації лексем, що виступають її елементами, тобто дієслів та прикметників. При цьому також враховуємо структурно та семантично облігаторні члени, що залежать від ядерних елементів основи.

За характером виявлення основних сем, притаманних лексемам у позиції позитива, виділено основні лексико-семантичні варіанти предметів у позиції позитива порівняльної конструкції, найпродуктивнішими серед яких є назви осіб та тварин.

Семантика слів у позиції образу в порівняльній конструкції виявилась значно ширшою, ніж семантика слів у позиції предмета. Це пояснюється тим, що, порівнюючи предмети чи явища, людина підбирає образи, користуючись величезним арсеналом словесного відтворення асоціативних назв, які можуть відобразити семантику предмета у формі порівняння. Серед виокремлених лексем-образів порівняння та їх ядерних одиниць найуживанішими є іменники – назви тварин та рослин.

Основа порівняльної конструкції за характером вираження буває вербалізованою (експліцитною) та “прихованою” (імпліцитною). Ознаки, що формують експліцитну основу порівняння, здебільшого виражають дієслова та прикметники. Порівняльні конструкції з дієслівною основою досить активно використовуються в мові, реалізуючи акт порівняння двох предметів чи явищ навколишнього світу за подібністю виконання дій: *Місяць, мов лампадка, освітлює всю кімнату* (С. Васильченко); *Горить на гострому шпилі вогонь, немов маяк* (М. Бажан). Уточнення дієслівної основи порівняльних конструкцій відбувається за допомогою прислівникових компонентів, що виконують функцію семантичного конкретизатора і в поєднанні з дієсловом формують основу порівняльної конструкції: *Розійшлися навстіж двері тихо, наче води* (Б. Олійник).

Зіставлення ознак та властивостей явищ навколишнього світу спричиняє регулярне використання порівняльних конструкцій із прикметниковою основою, яку виражають прикметники різних лексико-семантичних груп, велика кількість яких належить до розряду полісемантичних. Це дає змогу прикметниковій основі прогнозувати полісемічний комплекс ознак, переданих образом порівняльної конструкції: *Очі в Соні стали великі, як сливи* (С. Васильченко); *І місяць молодий, тремтливий, як лоша* (Л. Костенко).

Порівняння – це різновид категорії модальності, суть якої полягає в тому, що відношення висловленого до дійсності виражається не прямо, а опосередковано – через його подібність до іншого, яке має бути обов’язково типовим, загальновідомим. Порівняльна модальність виявляється як у структурі порівняльної конструкції в цілому, так і в окремих її компонентах, накладаючи відбиток на зміст і форму їхнього вираження. Саме така змістова специфіка цієї категорії спричиняє синтаксичну спеціалізацію компонентів формально-граматичної структури простого речення з порівняльним значенням.

Якщо в семантичному плані порівняльну семантику виявляє вся сукупність компонентів порівняльної конструкції, то в синтаксисі вираження порівняльної модальності припадає на образ порівняння. Тому позиція компаратива в структурі порівняльної конструкції є визначальною в

плані виявлення специфічної синтаксичної семантики відповідним формально-граматичним компонентом.

Порівняльні конструкції є одним із найбільш синтаксично універсальних композиційних засобів мови, функціональна різноманітність яких важко підпорядковується граматичній класифікації. Значеннєві і граматичні межі між різними формами порівняльних конструкцій бувають досить нечіткими, що й призводить до ускладнення їхньої синтаксичної характеристики. Типовим членом формально-граматичної структури простого речення, в якому компоненти порівняльної конструкції виявляють свою компаративну модальність, є присудок двоскладного речення. Периферію становлять другорядні члени речення: обставини, означення.

У **третьому розділі** “Система засобів вираження категорії порівняння в простому реченні” проаналізовано основні засоби реалізації компаративних відношень у структурі простого речення: лексико-граматичні, словотвірні та граматичні.

До лексико-граматичних засобів належать окремі дієслівні та прикметникові лексеми релятивної семантики із семою “порівняння”, що разом із підпорядкованими їм словами мають здатність виражати компаративну семантику.

Особливістю порівняльних конструкцій із цими показниками є те, що компаратив у них завжди виражений керованою іменною словоформою. Лексеми *здаватися*, *нагадувати*, *скидатися*, *схожий*, *подібний* належать до слів релятивної семантики, які потребують обов’язкових поширювачів для їхньої структурно-семантичної завершеності. Їм притаманна однозначна граматична передбачуваність заповнення – залежний іменниковий компонент набуває такої форми непрямого відмінка, якої обов’язково потребують ці показники: *Земля схожа на голову* (В. Стус); *І проміння багряне подібне було до меча* (А. Малишко).

У порівняльних конструкціях із дієслівними та прикметниковими показниками основа порівняння може бути як експліцитною, так і імпліцитною. Імпліцитність основи ґрунтується на тождності сем предмета та образу порівняння, що компенсує відсутність номінації ознак: *Проміння багряне подібне було до меча* (А. Малишко). Експліцитно виражена основа порівняння називає не саму ознаку, а лише ті властивості, за якими встановлюється схожість: *З обличчя Степка скидалась на матір* (М. Зарудний); *Любка була схожа з лиця на Нимидору* (І.С. Нечуй-Левицький).

У порівняльних конструкціях із показниками-ад’єктивами позиція основи порівняння заповнюється нечасто. Основна функція таких речень, як і речень із дієслівними показниками, полягає у вираженні загальної, нерозчленованої, глобальної подібності.

Компаративну семантику в простому реченні реалізують порівняльно-уподібнювальні прислівники, утворювані за моделлю “по + основа прикметника + ському або ськи”, що виконують функцію компаративної частини порівняльної конструкції: *по-батьківському*, *по-весняному*,

по-сорочи, по-котячи, по-осінньому. Порівняльні конструкції з цими прислівниками становлять систему, складові якої варіюються залежно від структурно-семантичної специфіки компонентів. Визначальною характеристикою порівняльних конструкцій такого типу є контамінація в одній прислівниковій лексемі образу й показника порівняльних відношень.

Порівняння як процес асоціації за подібністю та відмінністю передбачає зіставлення предметів та явищ за ступенем інтенсивності вияву ознаки в кожному з них. Таку співвідносну міру інтенсивності ознаки різних предметів та явищ відтворюють граматичні форми вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників і прислівників: *Тягнибіда... розумніший і добріший за Мурая* (О. Довженко); *Цей сміх сильніше від найогиднішої нагайки вразив багачку* (А. Шиян).

Специфікою порівняльних конструкцій зі ступеньованими прикметниками є контамінація основи порівняння і показника в одній лексемі. У таких порівняннях констатується більша (найбільша) міра вияву ознаки в одного з її носіїв порівняно з іншим (іншими). Порівняльні конструкції зі ступеньованими прислівниками мають здебільшого тричленну будову з експліцитними предметом, образом та основою порівняння. Особливістю таких порівняльних конструкцій є вираження основи порівняння дієслівним словосполученням.

Досить поширеними в українській мові є порівняльні конструкції, компаративну частину яких становить іменник у формі орудного відмінка. Їх утворення зумовлене семантикою лексем, що займають позицію основи порівняння, оскільки орудний порівняння вживається лише при дієсловах деяких лексико-семантичних груп. Дієслова, що сполучуються з орудним порівняння, мають такі особливості: а) переважне вживання з орудним порівняння дієслів абсолютивної семантики, на відміну від релятивних, причому абсолютивність денотативного значення дієслів у таких порівняльних конструкціях (*летіти, ходити, бігати, стояти, кричати, сидіти* тощо) та їх конотативних лексичних варіантів (*шугати, носитися, брести, сичати, ревіти* тощо) спричиняє своєрідність граматичної структури речень, що виявляється у функціонуванні орудного порівняння в ролі необов'язкового адвербіального компонента формально-граматичної структури речення; б) використання орудного порівняння в конструкціях із дієсловами конотативної семантики, що призводить до нівеляції порівняльного значення і перетворення відповідних конструкцій у фразеологізми чи до адвербіалізації придієслівних відмінкових форм: *Кошовий розливався соловейком* (Н. Рибак).

Серед граматичних засобів вираження категорії порівняння в простому реченні особливе місце посідають сполучники *що, як, мов, немов, мовби, немовби, наче, неначе, ніби* та ін.: *Червоні втомлені очі горіли, як дві рани* (М. Стельмах); *Ягідка гоїдалася на тоненькій ниточці, мов справжня сережка* (О. Донченко).

Конструкціям із порівняльними сполучниками властива структурна та функціональна неоднорідність. До складу простого речення вони можуть входити як частини його формально-граматичної структури (*Ти – як птиця на рідному вітті* (А. Малишко); *Небо – як скошений луз* (С. Васильченко) або ж як ускладнювачі формально-граматичної структури речення (*А кулі літали, як трутні, тонко співаючи погребні пісні* (Ю. Яновський); *Додому Наталя влетіла, як буря* (Ю. Збанацький).

Частиномовна належність лексем, що приєднуються порівняльними сполучниками в позиції компаратива порівняльної конструкції, спричинила виділення іменних, прикметникових та прислівникових порівняльних компонентів.

Іменні порівняльні компоненти виражають найчастіше іменники в називному відмінку. У таких порівняльних конструкціях утворюється пряме відношення подібності між предметом і образом порівняння за однією чи кількома ознаками: *Омелько був маленький і чорненький як рухливий жучок* (О. Донченко). Компаративні компоненти порівняльних конструкцій нерідко передають поєднання сполучника з іменниками у формі непрямих відмінків. Порівняльне значення цих конструкцій може послаблюватися, при цьому домінантною стає порівняльна обставинна семантика образу. Це стосується передусім порівняльних конструкцій із фразеологізованою компаративною частиною, пор.: *Тарас на льоту вхопив кашкета і зник, як у воду* (С. Васильченко) і *Тарас на льоту вхопив кашкета і зник безслідно*.

Порівняльні конструкції з ад'єктивними компонентами репрезентують структуру, граматичне ядро якої становлять субстантивовані прикметники або дієприкметники. Позначаючи предмет порівняння, вони семантично виражають ту ознаку (хоч і узагальнено), яка лежить в основі порівняння: *Ніна йшла, як сліпа, не розбираючи дороги* (О. Донченко); *Кінь завмер, як укопаний* (Н. Рибак).

Прислівникові компоненти в позиції компаратива є структурно і семантично маркованими. Це виявляється в тому, що цю позицію заповнюють здебільшого одиничні прислівники із значенням темпоральності: *Море було, як і вчора, синє, зеленувате* (Ю. Збанацький). У таких реченнях зіставляються дві однакові ситуації, зсунуті в часі.

У **висновках** узагальнено результати проведеного дослідження. Відзначено, зокрема, що порівняння є багатоаспектною категорією, яка виокремлюється за логічними, семантичними та формально-граматичними характеристиками.

Специфіку категорії порівняння становить сукупність таких її основних параметрів, як денотативна якісна та кількісна зумовленість порівнюваних предметів, на властивості яких спирається порівняння; зв'язок категорії компаративності з категорією модальності, що увиразнюється в

її основних значеннєвих варіантах: порівняльна реальна модальність та порівняльна ірреальна модальність; порівняльні семантичні відношення між компонентами компаративної конструкції.

Порівняння як лінгвістична категорія репрезентує конструкцію, що являє собою організований комплекс: предмет порівняння – основа порівняння – образ порівняння, компоненти якого становлять єдине структурно-семантичне ціле.

У категорії компаративності виокремлюються предметно-логічний і образний (асоціативний) значеннєві варіанти. Предметно-логічний значеннєвий варіант категорії порівняння поширений переважно в науковому стилі мовлення, в якому представлені різні дефініції. Саме дефініції розкривають логіко-граматичну природу порівняльної семантики в її загальному осмисленні. Образний (мовно-художній) варіант категорії порівняння ґрунтується на зіставленні понять, на паралелізмі уявлень і в основі своїй передбачає наявність асоціативних зв'язків між явищами об'єктивного світу, тому він поширений у художньому та розмовному стилях мовлення.

Першоелементом утворення порівняльної конструкції є асоціативні відношення між денотатами позамовного світу. У простому реченні категорійні значення порівняння виражені в мовних одиницях: словах, словосполученнях, які в порівняльних конструкціях утворюють відповідні компоненти в позиціях предмета, основи та образу порівняння. Семантична достатність (недостатність) ознак компонентів порівняльної конструкції слугує одним із семантико-граматичних параметрів їх виокремлення, прогножуючи поділ цих компонентів на одночленні та багаточленні. Одночленні компоненти порівняльної конструкції можуть мати синтетичну та аналітичну форми вираження. Граматичне ядро одночленних компонентів синтетичної будови становлять слова із самодостатнім змістом, які можуть самостійно реалізувати своє значення поза синтагматичними обов'язковими сполучуваностями з іншими словами. Аналітизм компонентів порівняльної конструкції спричиняють інформативно недостатні слова. Багаточленність у сфері цих компонентів забезпечує семантична недостатність лексем для реалізації категорійних значень порівняння.

Комплексне дослідження семантики порівняльних конструкцій, яка ґрунтується на семантиці її складових – предмета порівняння та образу порівняння, сприяло встановленню їхньої лексико-семантичної типології. Виокремлено п'ять категорійних сем: особа, тварина, реалія, речовина та абстрактність, сполучувальні можливості яких типізують семантику категорійних значень порівняльної конструкції в структурі простого речення української мови.

Реалізацію компаративної семантики забезпечує лексичне значення конкретних слів у позиції основи порівняльної конструкції, яка за характером вираження може бути експліцитною та імпліцитною. Експліцитну основу порівняння виражають слова різних лексико-семантичних груп, частиномовна належність яких забезпечила виділення порівняльних конструкцій із дієслівною та прикметниковою основами. Прихована основа в порівняльній конструкції простого речен-

ня являє собою невербалізований компонент, актуалізацію семантики якого забезпечує номінативне значення предмета й образу порівняння, а також семантичні конкретизатори на рівні речення чи цілого тексту.

Функціональну сутність категорії порівняння матеріалізує складна система порівняльних конструкцій, компоненти якої у формально-граматичній структурі речення можуть займати позицію як головних, найчастіше присудка, так і другорядних членів речення. Порівняльна семантика компонентів породжує порівняльну модальність, що може розглядатися як окремий варіант загальнореченнєвої категорії модальності.

Специфіку категорії порівняння становить характер вираження компаративних відношень, що виявляються в системі різнорівневих мовних одиниць. Залежно від належності цих засобів до певного мовного рівня виокремлюємо три типових способи вираження компаративних відношень: лексико-граматичні, словотвірні та граматичні.

Мовні засоби вираження порівняльної семантики формують ієрархізовану систему одиниць різних рівнів мови, домінантою в якій виступають граматичні одиниці.

Структура порівняльної конструкції в поєднанні з особливостями семантики її компонентів та частотністю вживання їх у різних стилях формує комплекс структурно-семантичних та функціональних параметрів сучасної української літературної мови.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях

1. Семантичні параметри основ порівняння // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія “Філологія”. – Вінниця, 1999. – Вип.1. – С.85-91.
2. Лексико-граматичні засоби вираження порівняльних відношень // Система і структура східнослов'янських мов: Міжкафедральний збірник наук. праць. – К., 1999. – С.62-68.
3. Лінгвістична сутність категорії порівняння // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія “Філологія”. – Вінниця, 1999. – Вип. 2. – С.106-110.
4. Порівняння, його категоріальний статус // V Міжнародна конференція “Франція та Україна, науково-практичний досвід у контексті діалогу національних культур”: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: Арт-прес, 1998. – Т.1. – С.157-160.
5. Логіка і образність порівняння як ознака мовленнєвої культури // Українська мова – державна мова України: Статті та тези за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – С.196-199.

6. Граматичні засоби об'єктивації порівняння в простому реченні української мови // Студії з граматики, лексикології та лінгводидактики української мови: Збірник наукових праць. – Вінниця: НВЦ “Рідна мова”, 1997. – С.40-44.

7. Логіка і образність порівняння як ознака мовленнєвої культури студента // Мовна дійсність в Україні, проблеми, перспективи: Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Вінниця, 1994. – С.220-221.

8. Розмежування понять “порівняльний зворот” та “підрядне порівняльне речення” у лінгвістичній літературі // Тези доповідей звітної наукової конференції викладачів та студентів філологічного факультету. – Вінниця, 1995. – С.15-17.

9. До питання про граматичний статус “порівняльного звороту” // Іван Огієнко й утвердження гуманітарної науки та освіти в Україні: Матеріали доповідей і повідомлень на Всеукраїнській науково-практичній конференції. – Житомир, 1997. – С.75-76.

10. Предикативність у простому реченні з порівняльним зворотом // Функциональный аспект семантики языковых единиц: Материалы VII Международной научной конференции по аспектуальным проблемам семантических исследований. – Харьков, 1997. – Часть 1. – С.132-134.

АНОТАЦІЯ

Прокопчук Л.В. Категорія порівняння та її вираження в структурі простого речення. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут української мови НАН України, Київ, 2000.

У дисертаційній роботі здійснено комплексний аналіз категорії порівняння в структурі простого речення, встановлено механізм утворення основних її компонентів, визначено їхнє співвідношення із компонентами формально-граматичної структури простого речення. Виявлено семантичні властивості всіх компонентів порівняльної конструкції у взаємозв'язку з їхньою узагальненою лексичною природою, простежено семантичну кореляцію предмета і образу порівняння. Проаналізовано систему засобів вираження категорії порівняння (лексико-семантичні, словотвірні та граматичні).

Ключові слова: просте речення, категорія порівняння, порівняльна конструкція, компоненти порівняльної конструкції: предмет, образ, основа, порівняльна модальність, інформативна достатність/недостатність компонента порівняльної конструкції.

АННОТАЦИЯ

Прокопчук Л.В. Категория сравнения и ее выражение в составе простого предложения. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Институт украинского языка НАН Украины, Киев, 2000.

В диссертационной работе осуществлен системный анализ категории сравнения в простом предложении, установлены ее определяющие параметры. В частности, доказано, что основными признаками категории сравнения, которые соотносят ее с другими лингвистическими категориями, являются: денотативная обусловленность объективной действительностью; выявление лингвистической природы через категориальные значения; связь с другими лингвистическими категориями; универсальность. Специфику категории сравнения составляет совокупность таких отличительных признаков, как денотативная качественная и количественная обусловленность сравниваемых предметов; взаимосвязь категории компаративности и категории модальности, которая семантически варьируется в сравнительной реальной модальности и в сравнительной ирреальной модальности; своеобразие отношений между компонентами компаративной конструкции, в качестве которых выступают предмет, основа и образ сравнения.

В диссертации установлен механизм образования основных компонентов сравнительной конструкции, семантико-грамматическим фактором формирования которых выступает семантическая достаточность признаков компонентов, актуализирующаяся в сравнительной конструкции. Семантическую структуру предмета, основы и образа составляет одна или комплекс единиц, что дает возможность дифференцировать их на компоненты синтетического и аналитического строения. Реализация категориального значения сравнительной конструкции обеспечивается взаимодействием всех ее составляющих – предмета, основы и образа сравнения.

В работе определено соотношение компонентов сравнительной конструкции с компонентами формально-грамматической структуры простого предложения, в которой они могут выполнять роль сказуемого и второстепенных членов предложения. Сравнительная семантика компонентов обеспечивает сравнительную модальность, которая может рассматриваться как отдельный вариант категории модальности предложения в целом.

В диссертации также исследована система средств выражения категории сравнения в простом предложении: лексико-семантические, словообразовательные и грамматические.

Ключевые слова: простое предложение, категория сравнения, сравнительная конструкция, компоненты сравнительной конструкции: предмет, образ, основа, сравнительная модальность, информативная достаточность/недостаточность компонентов сравнительной конструкции.

SUMMARY

Prokopchuc L.V. Category of Comparison and its Expression in the Simple Sentences Structure. – Manuscript.

Dissertation for the Candidate's degree in Philology on speciality 10.02.01 – Ukrainian language.
– Institute of Ukrainian Language NAS of Ukraine, Kuiv, 2000.

The dissertation presents the complex investigation of the Category of Comparison in the Simple Sentence's structure. The ways of this category have been determined. The correlation of these components and the formal-grammatical components of the Simple Sentence's structure has been defined. The semantic peculiarities of the comparative structure's components have been ascertained and it has been shown their correlation with the generalized lexical nature. The work also focuses on the semantic correlation between the comparison's object and the comparison's type.

The system of expression's means of the Category of Comparison has been analyzed (lexical-grammatical, word-building and grammatical).

Key words: Simple Sentence, the Category of Comparison, comparative structure, the components of comparative structure: object, type, basis, comparative modality, semantic completeness/incompleteness of the comparative structure's components.